

Elinizdeki belgelerde Resülayn'da (Ceylanpınar), Der Zor çölünde, Halep'te çekilenleri yeterince okuyacaksınız. Bunlardan kesinlikle bilgisi olması gereken (Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi'nde bir sürü Türk araştırmacıyla, doktora öğrencisi vs. ile karşılaştım) TTK uzmanı Kemal Çiçek şunları söyleyebiliyor: “Halbuki tehcir yolculuğu sonunda Ermenilerin vardığı yerler aslında çöl değildir. Buralar şimdi bizim Ceylanpınar dediğimiz yerler ya da Derzor, Rakka gibi yine nehir kenarında nezih yerleşim alanlarıdır ve Ermenilerin büyük kısmı da Halep ve civarına yerleştirilmiştir.” (Akyol, s. 192) Ve eski ülkücü, taze liberal Taha Akyol bunları “söz” sayıp, “ortak acı” diye basabiliyor.

Hürriyet ve *Habertürk*'ün tarih “uzmanı” Murat Bardakçı, “Soykırım olmuştur” diyenlere, “arşivlerden içeriye bir defa olsun adım atmamalarına”, “yani belge görmemelerine rağmen gönüllü soykırım tellalları” dedikten sonra İttihat ve Terakki'yi “her şeyiyle kabullenmek... hatasıyla ve sevabıyla bize ait olduğuna inanmak zorundayız,” diyebiliyor. (Bardakçı, s. 15-16) Bardakçı'nın *Habertürk*'te Pelin Batu, Talât Paşa'nın karısının torunu Ayşegül Bafralı vs. ile 24 Nisan 2010'daki bir programına şahit oldum. Ayşegül Bafralı, babaannesinin anlattıklarına göre Talât Paşa'ların Berlin'de yokluk çektiğini anlatıyor (Burhan Oğuz bunlara Alman örtülü ödeneğinden 45.000 lira verildiğini ve bu paranın Enver, Talât ve Cemal arasında üleşildiğini yazıyor ama haydi biz yine de Hayriye Hanım'a inanalım). Bafralı bu programda Talât Paşa'lara Berlin'de hep bir “Mösyö Wassermann”ın yardımcı olduğunu, Hayriye Hanım'ın emanetçiye para karşılığı teslim ettiği mücevherlerini, bu Wassermann'ın hep tekrar geri getirdiğini anlattı. Bu, Wassermann'ın Talât ve ailesini finanse ettiği anlamına gelir. Belgelere göre bu Wassermann, İstanbul Büyükelçiliği'nde mali müşavirlik ve Deutsche Bank yöneticiliği yapmış ve zimmetine büyük miktarda para geçirdiği için savaş sırasında görevden uzaklaştırılmış müflis bir diplomattır (örn. 29.03.1915, R 13263 vb.). Anlaşılan Wassermann, savaş sonrası derin Alman devletinin Talât Paşa'nın beslenmesi meselelerinde yeni ekmek kapısı bulmuş.

Bu programda Bardakçı eski yazı bir takım kâğıt parçalarını hızlı hızlı kameralara gösteriyor ve müthiş bilgisini “belgeliyor-du”. Pelin Batu ise bir profesöre dayanarak bu katliamlarda ölen Ermeni/Türk oranı üzerine bir sayı verdi. Bardakçı, “O yabancı profesörün haberi yok, o ancak limon satıcısı olur,” içerikli bir sözle, bu savı “çürüttü”. Batu, profesörün Türk olduğunu söyleyince, Bardakçı’nın karşı “argümanı” şuydu: “O, o zaman limon satıcısı bile olamaz!” İnkâr cephesindeki düzey işte budur.

Tarih bize, bu kafaca hep “Türk tarihi” olarak okutuldu, Avrupa’dan, dünyadan kopuk bir tarih. Tarihimiz de bizim gibi dünyadan koparılmıştı. Avrupa tarihi bize uzay kadar uzaktı. Kopuk tarihle dünyamız, bilincimiz de koparıldı. Bu, Avrupa’nın da işine geliyordu. İşte “öteki”. Acayip tarihli, acayip bilinçli, acayip bir millet: Türk! İki tarafın da egemenleri bu “fark”tan pek memnundular.

Almanya’da anladım ki, aramızda fark mark yok. Hepimiz biriz. Tarihimiz de. Oryent ile oksident madalyonun iki yüzü. Bir bütün.

Türkiye’den çıktığımdaki “yurt bilgin” Ege ve Marmara’nın bir bölümü ile sınırlı idi. Berlin’deki mikro-Türkiye’de, yurdun her yerinden insanlarla karşılaştım. Gelenekleri, yemekleri, mantaliteleriyle tanıştım. Kısacası Türkiye’yi, onu terk ettikten sonra tanımaya başladım. Bu burada tanıştığım birçok arkadaş için de geçerli idi. Sovyetler zamanında bir defasında Doğu Alman televizyonunda bir Ermeni folklor ekibi gösterildi. Folklorcu arkadaşım şaşırdı, “Aaa!” dedi, “Bunlar bizim Bitlis oyunlarının kıyafetleri!” O zamanlar, onun rahmetli Eğinli babaannesinin bir Ermeni kızı olduğunu, babası hariç kimse bilmiyordu.

On yıllar sonra TKP’li Hayk Açıkgöz ve sevgili eşi Anjel teyzeyi tanıdım. İki kez ziyaretlerine gidebildim, özellikle Anjel teyze ile turşu ve pastırma yapımı üzerine uzun uzun sohbet ettik, onun sarımsak turşularından yedim ama Ermeniler ve Ermenilik diye bir sorunumuz, sohbet konumuz olmadı. Keşke olsaydı, meselenin önemini ancak yıllar sonra yavaş yavaş, özellikle Taner Akçam’ın kitaplarını okudukça anlamaya başladım. Yalnız onun kitaplarında verdiği arşiv kaynakları, “PA-

dAA”, “Mikrofiche” gibi sözler bende, bunların âlimler âlemine ait erişilmez şeyler olduğu izlenimi bırakıyor, ürkütüyordu.

Hrant Dink’in öldürülmesinden birkaç ay sonra arkadaşlar üzerinden bir Ermeni gecesine katılma imkânım oldu. Ermenistan Cumhuriyeti’nden gelen dans grupları, şarkıcıları bizi çok etkiledi. Türküleri, dansları, bizimkilere ne kadar benziyordu.

Yine aynı bahar günlerinde Berlin’de bir Ermeni film haftası düzenlendiğini öğrendim. Bunun açılışında da bir podyum tartışması düzenlenmişti. Buradaki konuşmacıların arasında özellikle Wolfgang Gust’un açıklamaları çok dikkatimi çekti. Gust konuşmasında Ermeni soykırımında Alman militarizminin rolüne dikkati çekmiş ve Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi’ne (PAdAA) herkesin girebileceğini, bu belgeleri görebileceğini söylemişti. Gust toplantıdan erken ayrılınca, arkasından koştum ve anlattıklarımı, bu belgeleri vs. yazılı olarak nerede bulabileceğimi sordum. Bana www.armenocide.net sitesini kaynak olarak gösterdi. Bu sitede onun 2005’te yayımlanmış kitabını gördüm, satın aldım. Bu belgelerde bence, soykırım mı değil mi, oldu mu olmadı mı, ne kadar oldu sorularına yeterli yanıt vardı. Bunların Türkçe’ye çevrilmesi gerekiyordu. Gust’taki belgelerin asıllarına uygun olup olmadığını kontrol etmek için de (çünkü Lepsius’un belgelerinde sahtekârlık yapıldığını okumuştum) Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi’ne bir yazıyla başvurudum. Yanılmıyorsam bir hafta sonra olur yanıtını aldım. Arşiv maceram böyle başladı.

Tarihçi değilim. Arşiv çalışması deneyimim de öğrenimlerim sırasında yaptığım iki çalışma ile sınırlı. Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi’ne girince afalladım. Türkiye üzerine binlerce dosya var. Belgeler, tarihi sırayla konulara göre tasnif edilmiş, dosyalanmış. “Kemal Bey” diye özel Kara Kemal dosyası bile var. Bu dosyalarda ise birçok belge yok. Bir yanıt yazısı buluyorsunuz ama yanıtlanan belgenin kendi yok. Hatta öyle bir izlenim edindim ki, Almanya’ya fazla yük getirecek kimi belgeler bilinçli olarak uzaklaştırılmış. Örneğin Kautsky’nin 1919’da hazırladığı savaşa giriş belgelerinde sözünü ettiği 03.08.1914

tarihli uzun Wangenheim raporunu hiçbir yerde bulamadım. Kautsky'ye göre bu raporda Wangenheim, Türkiye'nin nasıl savaşa sokulabileceği üzerine çeşitli senaryoları anlatıyormuş. Arşiv çalışanları da bu konuda bana yardımcı olamadılar. Araştırmacılara göre Almanya'da birçok gizli aksiyon, yazılı belge tutulmadan yürütülmüştür, sorun çıkaracak belgeler "yok" edilmiştir.

Friedrich Katz, Meksika'daki sabotaj eylemlerinde aktif rol oynayan von Papen'in dikkatsizlik sonucu, kendisine yük olacak bir belgeyi arşivde bıraktığına işaret ediyor. (*Politik im Krieg* içinde, Katz, s. 122) Bu Franz von Papen daha sonra Falkenhayn'ın Yıldırım Ordusu'nda kurmay subaylık yapacak, Weimar Cumhuriyeti'nin son aylarında kurduğu Baronlar hükümeti ile Hitler'in yolunu açacak ve ardından kurulan Hitler hükümetinde de Şansölye Yardımcılığı görevini üstlenecektir. Daha sonraki yıllarda Hitler tarafından Türkiye'ye Ankara Büyükelçisi olarak gönderilecek ve Türkiye'deki faşist hareketin örgütlenmesinde aktif rol oynayacaktır.

Militarist "iş bitiriciliğin" geride belge bırakmama geleneğine bir işaret de Osmanlı Erkân-ı Harp Demiryolları Dairesi Şefi Yarbay Böttrich'in imzaladığı bir "tehcir" belgesine Bağdat Hattı şeflerinden Günther'in tepkisinde görülüyor. Günther, Böttrich'in geride "ıslak imzalı" belge bırakmış olmasını eleştiriyor:

"Herr Böttrich, komisyon kararlarına karşı, Harp Nezareti'nde sadece itiraz etmemekle kalmadı, bir de bu komisyon kararlarını kendi imzasıyla yaymaya tenezzül etti.

Hasımlarımız bir gün bu yazı parçasına sahip olmak için çok para sayacaklar, çünkü bir askerî misyon üyesinin imzası ile Almanların Ermeni takibatını önlemek için hiçbir şey yapmamakla kalmayıp, bir de bu hedefe yönelik emirlerin onlardan çıktığını, yani onlarca imzalanmış olduğunu ispatlayacaklar.

Askerî komiser müstehzi bir gülümseme ile Herr Böttrich'in imzasının üzerine parmağını koydu, çünkü Türkler için de bu,

üzerine daha çok konuşulacak olan belgenin bir Türk değil, bir Alman imzası taşıması değerli bir olgu.” (B, 18.11.1915’e not)

Bu belgeler çeşitli makamlar arasındaki gizli yazışmalar olduğu için dışa yönelik alışılmış ajitasyon, propaganda deformasyonu bunlarda oldukça azdır. Somut veriler öne çıkar. Yine de raporu yazanın ait olduğu meslek grubuna, fraksiyona göre vurgu farklılıkları dikkati çeker.

Yine de buradaki iddialara mesafeli yaklaşmak gerekir. Çünkü Alman militaristlerinin planlarına zorluk çıkarıcıların, belgesiz, şahitsiz, kolayca “Fransız, İngiliz ajanı” olarak suçlandıklarını görürüz. Örneğin ekteki belgelerde Maliye Nazırı Cavit Bey’in Fransız, Refik Halit (Karay) vb.’nin İngiliz parasıyla beslendiklerini okuruz.

Oysa Liman von Sanders’in yaverlerinden biri olan Hasan Ali Yücel (Köy Enstistü’lerinin ünlü Milli Eğitim Bakanı) , aynı Cavit Bey ve bir başka nazır Oskan Efendi’nin, koyu dindar ve anti-İttihatçı olan kendi babasına yaptıkları iyilik için şunları anlatır:

“Babam, ahlâk hususunda müsamaha bilmez bir püritan idi. Bilhassa ferdi münasebetlerinde yalancılığı, devlet işlerinde hırsızlığı ve rüşveti affetmezdi. Uzun yıllar sürmüş telgraf müfettişliğinde hayli namussuzun canını yakmıştı. Nâzırlar içinde onu en çok takdir eden Cavit Bey ile Oskan Efendi olmuştur. Maliye Nazırı iken Telgraf ve Postaya vekâlet ettiği zaman tanıdığı babamı, kadro harici bırakıldığı senelerden sonra alıp Maliye Telgraf ve Posta Müdürü yapan, Cavit Bey’dir. Oskan Efendi de bir teftiş sonunda çıkardığı ihtilâs meselesinden dolayı yirmi yılda on para artmayan maaşına zam yapmıştı. Her iki devlet adamının namusluluğuna bu iki olay sessiz, fakat itiraz götürmez birer delildir” (Yücel, s. 29).

Ekte verilen raporları yazanların hemen hepsinin “oryantal” Türk, Kürt ve Ermenilere tepeden bakışları, belgelerdeki ırkçı koku, çağın kokusu olarak kendini hissettirir. Bir de hepsinde paçadan sızan, Almanca iki deyimdeki gibi “önden seğırten itaatkârlık”, “kadavra itaatkârlığı” dikkati çekiyor. Onun için bu

ifadeleri de çoğu yerde üşenmedim, çevirdim.

Arşivde konulara göre belge toplama sistemi işi kolaylaştırıyor ama bakışı da daraltıyor. Tasnifi yapan sizi yönlendirmiş oluyor. Yani bir tür manipülasyon tehlikesi var. Örneğin sadece “Ermeni” dosyalarında kalmak yetersiz, askerîye, ekonomi, genel sorunlar, gıda sorunu, demiryolları, diğer ülkelerin vb. dosyalarında olayı netleştiren birçok başka belge buluyorsunuz. O zaman olayın korkunçluğu daha iyi ortaya çıkıyor.

Bunun için gücümün yettiği kadarıyla çok farklı dosyayı taramaya çalıştım ve çeşitli konulardan belgeleri basit bir kronolojik sıraya soktum. O zaman aynı günlerde diplomatların ne denli farklı olaylarla uğraştıklarını, bütününe ne denli karmaşıklaştığını, bazen de bunun grotesk bir boyut aldığını görüyorsunuz. Örneğin bir yanda Ermenilere karşı katliam ve yağma, diğer yanda Çanakkale vahşeti sürüyor, öbür yanda Wilhelm, Enver’e at veya Sultan Reşat’a asa hediye etme derdinde. Bir ara şeytan dedi ki, bu önsöze Jelinek’vari bir mahşer sofrası ile başla. Man-yak sahnelerle, grotesk sohbetlerle. Sofrada “Corci”, “Willi”, “Niki”, Talât, Naciye Sultan, Wangenheim, Ayşe Molla, Hrant Dink, Al’efendi, Enver, Der Zor’da 30-40 kişi tarafından ırzına geçilen çıldırmış Ermeni kızı, Rostom, Andranik, Bahaeddin Şakir vb. Grotesk olsun, çünkü kavranması imkânsız anlamaya ve anlatmaya çalışmak belki de ancak böyle mümkün. Yani anlaşılabilir, anlatılamazın, anlatılamazlığın anlaşım ve anlatımı.

Yine de denememiz lazım. Bu konuda Hrant Dink’in şu düşünceleriyle hemfikir olmamak mümkün mü?:

“Tarihin çözülecek bir yanı yok, sadece anlaşılacak bir yanı var, Anlama ise zamana yayılmış bir çaba gerektirir.”

“Türk toplumu gerçeği biliyor da inkâr ediyor değil, bildiği gerçeği savunuyor.”

“Şimdi yaşanması gereken süreç halkın bilgilenme hakkını tam bir özgürlük içerisinde kullanması. Gerisi nasıl olsa kendiliğinden gelir.

“Gayri herkesi kendi vicdansızlığıyla baş başa bırakma zamanı gelip de geçti...”

(...) Gerçeği kabul edenler, esas olarak kendi insanlıklarını arındırırlar.”

“Üreten bir yerleşik halkın yarattığı zenginlikleri yâd etmeliyiz. Yedi dilde eğitim yapan Ermeni yüksek okullarının, şarapçılığın, ipekçiliğın, zanaatın ve edebiyatından mimarisine, müziğinden tiyatrosuna sanatın o gün erişmiş olduğu düzeyin eğer o acı olaylar yaşanmasaydı bugün hangi noktalarda olabileceğini düşünmeliyiz...” (*Ermeni Sorunu Tartışılarken*, s. 18-62)

Dile, çevirilerin kalitesine gelince. Bu çeviriler üç yıldan fazla bir sürede, her gün 8 saat başka bir işte çalışıp, akşamları da bu işe soyunan amatör bir çevirmenin işidir. Gönül isterdi ki, bunları Mustafa Kemal'in parasıyla kurulan Türk Tarih Kurumu, buradan ekmek yemiş Halaçoğlu veya *Habertürk*'ün tefrika tarihçileri vs. bir profesyonel çevirmenler kolektifine çevirtirsinler ve Türk milletine sunsunlar. Ama onların derdi başka.

Çoğu diplomatik, dinî veya askerî deyimî hatalı çevirmiş, hiç tanımadığım, bilmediğim yerleşim yerlerini aslına uymayan bir şekilde vermiş –bunları çevirirken okudukları gibi vermeye çalıştım– olabilirim. Hatta bazı imalı cümleleri tamamen yanlış anlamış, yanlış çevirmiş bile olabilirim, böyle birkaç yanlışımı sonraki kontrollerimde yakaladım ama kim bilir ne kadarının hiç farkına bile varmamışımdır. Yine de bu yüzlerce belgenin oluşturduğu bütünlük, sanırım genel manzarayı anlamaya bir ölçüde yardımcı olacaktır. Ayrıca kimi ağdalı, özellikle Wilhelm'in hoşuna gitsin diye “pek edebi” kaleme alınmış uzun cümleli raporları çevirirken zorlandım. Çünkü bu uzun cümleleri aynı uzunluk ve ağdalılıkta vermek de çeviri görevinin bir yanını oluşturuyordu. Aynı şey bozuk Almanca, kısaca cümleli, gariban misyoner raporlarında da dikkate alınmak zorunda idi. Bunlarla raporu yazanın düzeyi, psikolojik yapısı ve yaşadığı ortamı da vermiş oluyorsunuz. Belgelerde isimlerin “Talaat”, “Mahmut Şefket” gibi alışılmamış yazım biçimini öyle bıraktım. Almanca'da “rüşvet” anlamında kullanılan “bakış” (bahşış) sözcüğünü de değiştirmedim. Okur bunları nasıl

olsa anlayacaktır.

Bir de Alman barış hareketlerinin, sınıf savaşlarının dile iyice oturttuğu kimi sözcükler, deyimler var ki, bunların Türkçe'ye de oturmalarını (Türkçe çeviri veya Almanca olarak, fark etmez) çok isterdim. Örneğin "Kanonenfutter" sözcüğü. "Top yemi" olarak çevirebileceğimiz bu sözcük bugün Almanca'da her sınıf ve yaştaki insanın bildiği ve kullandığı bir sözcüktür. Militaristlerce namluların önüne, siperlere, top ateşlerine avuç avuç savrulan ve yakılan halk çocukları için kullanılır. Bu "futer" bizim topraklarımızda da çok yetişir, çok harcanır. Tohumunun bedava olduğunu söylerler. Bu sözcüğün bizim dilimizde bir karşılığı var mı?

Bu kitap için bir uyarım da tarafsızlık yönünde. Bu kitap tarafsız değildir. Hatta çevirilerde bile farkında olmadan taraf tutmuş olabilirim. Ancak olguları olduğu gibi vermenin, gerçekliğin olduğu gibi görülüp kavranmasının tuttuğum taraf için de en iyi yol olduğuna inanıyorum.

Bu kitaptaki belgelerde orijinale sadık kalmaya çalıştım. Altı çizilmiş yerler vs. orijinalde de öyledir. Kendi koyduğum özetleri, belgelerde ilk kez karşılaştığım yer, kişi isimlerini, Türkçe olarak ifade edilmiş kelime veya cümleleri, Wilhelm'in bu belgelere koyduğu parantez içindeki notları vb.'yi italik harflerle verdim. Kendi açıklamalarım, özet vb.'nin çoğunda "S.D." notunu da koydum.

Bana kalsa "Türk", "kürt", "Ermeni" vb. gibi ulusal veya "hıristiyan", "müslüman" vb. gibi dinî özellik ifadesi olan isim veya sıfatları küçük harfle yazardım, çünkü bence bunların büyük harfle yazılmasını gerektirecek bir neden yoktur; bunlar tek değildir, özel değildir, somut değildir, hepsinden çeşit çeşit ve her biri sürü vardır. Sorsanız, her biri kendini farklı algılar ve farklı betimler. Karşınıza binbir tane "Türk", bin bir tane "müslüman" tarifi çıkar. Bence, dilimizde bize böylesi bir kuralın dayatılmasının nedeni, ulusallık ve dine dilde özel bir yer verme çabasıdır, ideolojiktir. Siz hiç "ateist" in, "komünist" in Türkçe'de büyük yazıldığını gördünüz mü? İnançsa o da inanç. Bu kuralı kabul etmiyorum. Ama "Afrikalı", "Polonyalı", "Türki-

yeli” sözcüklerini büyük harfle yazardım çünkü, bunlar somut, özel yöre, ülke veya bölgelerden gelenleri kapsardı ve buradaki büyük harf gelinen bölgeye ait olduğu için büyük kalırdı. Aynı şekilde “Almanca”, “Türkçe” gibi dil isimlerini, bu diller tek olduğu ve bir özel isim niteliği taşıdığı için büyük harfle yazardım. Belki bu da yanlıştır.

Bu zorluk, çevirilerde de kendini gösterdi. Kimi raporda “Türkische Regierung” (“Türk Hükümeti”) denirken, başka belgelerde “Türkische Regierung” (“Türk Hükümeti”) deniyor. Bu farktan raporu yazanın resmîyete veya sözünü ettiği kuruma ne kadar önem verip vermediğini veya aradaki bu farkı ne kadar anlayıp, anlamadığını görüyorsunuz. Şimdi orijinaldeki böylesi ayrıntıları atlayıp, Türkçe’de hep büyük yazarsanız bu ince fark düzlenmiş oluyor. Bu soruna uluslararası normlara uygun bir çözüm bulunması gerekiyor.

Çevirdiğim belgelerin bir kısmını arşivden değil, kitaplardan aldım, ki bu kitapları buluşumda da birçok rastlantı rol oynamıştır, yani ihtiyaç duyduğu bütün kitap ve belgelere ulaşabilen bir profesyonelin olanaklarına sahip değildim. Örneğin bu kitap için çok yararlı olabilecek Altınay’ın *İki Komite, İki Kıtıl* ve Cristoph Dinkel’in *German Officers and the Armenian Genocide* isimli yapıtlarına bir türlü ulaşamadım. Arşivden aldığım belgeleri kitaplarda da bulduysam, arşivdeki dosya numarasının yanı sıra, bu kitapları da kaynak olarak verdim.

Çoğu yerde dil “Almanca” dilidir. Önceden de vurguladığım gibi, aslında böyle bir çalışma çok dilli, geniş tarih bilgili, profesyonel bir ekibin yapması gereken bir çalışma. Hatta böylesi bir çalışmanın, bütün diğer devletlerin belgeleriyle birlikte, karşılaştırmalı olarak yapılması gerekir. Bu çalışma için enternasyonal bir araştırma ve çeviri kurulunun oluşturulması en doğru yoldur. Ve bunun yapılması için, gerçeğin ortaya çıkarılması yönündeki bir çalışmanın finanse edilmesi için akla gelen ilk devlet de Türkiye Cumhuriyeti’dir. Sorumluluğu vardır.

Böyle bir çalışmada her tür “millî” seçicilikten uzak durulması elbette şarttır. Örneğin Mehmet Perinçek’in *100 Belgede Ermeni Meselesi*’nde yaptığı gibi sadece Türkçü tarafın işine ge-

len Rus belgelerini alıp, işe gelmeyenleri, örneğin Stefanos Yeranos'un *Türk-Sovyet İlişkileri* isimli yapıtında verdiklerini atlarsanız, bu hem insanlığın gerçeğe yaklaşmasını zorlaştırır hem de yeni düşmanlık ve zulümlerin temelini atmış olur.

Elinizdeki kitap sadece bu konudaki tartışmalarda dikkat edilmesi gereken kimi konu ve belgelere bir işaret amacını taşır, bütünlük, "tamlık" iddiası olmayan bir fragmandır.

Bu özellik yalnızca bulabildiğim kitapların sınırlılığı veya tesadüfiliğinden kaynaklanmıyor. Aynı zamanda yararlandığım arşiv kaynaklarınca da belirleniyor. Çevirdiğim belgelerin hemen hepsi Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi'nden veya kitaplarıdır. Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi'nden alıp belgeler bölümüne koyduğum belgeleri sadece B harfi ve belgenin tarihi ile verdim. Belgeler bölümünde vermediğim başka bir belge söz konusu ise onun tarih ve dosya numarasını [örn. Konstantinopel (K) veya R-dizisi vb.] veya adını (Rössler-Nachlass gibi) verdim.

Alman askerî belgeleri arşivinin önemli bölümü İkinci Dünya Savaşı'ndaki bir bombardıman sırasında güya imha olmuştur, yani bu alandan elde belge azdır. Münih'te Bavyera Askerî Arşivi, Lossow Belgeleri vb. varmış ama benim buralara erişecek ne maddi olanağım ne de zamanım vardı. Berlin'deki diğer arşivlere bile gidemedim. Örneğin katliamların örgütlenmesinde önemli bir rol oynadığı söylenen "II. Şube'den" istihbaratçı Sievert gibileri hakkındaki belgeleri bulamadım.

Burada özellikle Gust ailesine çabaları için teşekkür etmek istiyorum. Çünkü Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi'nden aldığım belgelerin bir bölümü veya yanlarına düşülen notlar el yazısıydı. Bunları çözmem, şayet Gust ailesinin çözümleyip bastırdıkları kitap olmasa çok zor olacaktı. Bu dev sabır çalışması ile sevgili Wolfgang ve Sigrig Gust çifti, hem Alman hem de Türk-Kürt-Ermeni halklarına unutulmaz bir hizmet vermişlerdir.